

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(60): 77-80

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

जगन्नाथ मेडिकाप

नामांकन संख्या 2022MGU0202

अनुसन्धाता, संस्कृत विभाग,
मानसरोवर वैश्विक विश्वविद्यालयः,
सीहोर, मध्यप्रदेशः

डॉ० रेणु सिंह

एसोसिएट प्रोफेसर,

संस्कृत विभाग,

मानसरोवर वैश्विक विश्वविद्यालयः,
सीहोर मध्यप्रदेशः,

Correspondence:

जगन्नाथ मेडिकाप

नामांकन संख्या 2022MGU0202

अनुसन्धाता, संस्कृत विभाग,
मानसरोवर वैश्विक विश्वविद्यालयः,
सीहोर, मध्यप्रदेशः

भारतीयदर्शने मनसः महत्वं

जगन्नाथ मेडिकाप, डॉ० रेणु सिंह

भारतीयदर्शनस्य समन्वितं रूपं पाठकानां समक्षं प्रस्तुतं शक्यते। एतदर्थं पाठकान् भारतीयदर्शनस्य मुख्य लक्षणानां विषये अवगतं कर्तुं आवश्यकम् अस्ति भारतीयदर्शने दर्शनं सत्यसाक्षात्कारस्य वा माध्यमं मन्यते। चार्वाकदर्शनं विहाय प्रायः सर्वेषां दर्शनानां उद्देश्यं दर्शनमाध्यमेन सत्यस्य साक्षात्कारः एवास्ति जीवनस्य लक्ष्यं अवगन्तुं दर्शनस्य अध्ययनं अत्यावश्यकम् अस्ति दर्शनस्य उद्देश्यं न केवलं मानसिक जिज्ञासायाः तृप्ति अपितु दूरदृष्टिः भविष्यदृष्टिः, आन्तरिकदृष्टिः च कथं मनुष्यः स्वजीवनं जीवितुं शक्नोति इति उपदिशति।

आध्यात्मिक असन्तुष्ट्या दर्शनं उत्पद्यते इति विषये सर्वे भारतीयदार्शनिकाः एकमताः सन्ति। स्फुरद्लोकोऽयं भोगाकर्षणपूर्णः मर्त्यः शोकपूर्णः जीवने किञ्चित् सुखं भवति न संशयः परन्तु तत्क्षणिकम् एव। द्वितीयं, प्रत्येकं सुखेन सह एषा चिन्ता सर्वदा तिष्ठति। यत् ते कदापि कदापि च समाप्तं शक्नुवन्ति। भारतस्य सर्वाणि दर्शनानि मानवदुःखस्य मूलकारणं ज्ञातुं प्रयतन्ते। सर्वे दर्शनानि जगतः मनुष्यस्य च अनिर्हिततत्त्वानां संशोधनं कुर्वन्ति येन दुःखस्य नाशः कथं भवति इति ज्ञातुं शक्यते। भारतीयानां आध्यात्मिकः मनोवृत्तिः भवति यस्य कारणेन ते कदापि निराशाः न भवन्ति अपितु अस्य कारणात् तेषु आशा प्रवहति एव एतत् अध्यात्मवादं वक्तुं शक्नुमः। अध्यात्मवादः सा विचारधारा अस्ति या जगति शाश्वतनैतिकव्यवस्था अस्ति इति मन्यते। यत् नियमानुसारं जगत् संचालयति पोषयति नियमयति च। भारतस्य सर्वे आस्तिकनास्तिकदर्शनानि चार्वाक दर्शनं विहाय कर्मवादं मन्यन्ते। कर्मवादस्य प्रत्ययस्य अनुसारं प्रत्येकस्य जीवस्य स्वस्य शुभाशुभकर्मणा परिणाम भवितुमर्हति अपि च अकृतकर्मफलं न लभते, न च कृतकर्मफलं कदापि नश्यति। अस्य कर्मस्य तस्य परिणामस्य च सम्बन्धः निश्चयेन त्रयोऽपि कालखण्डेषु अर्थात् वर्तमान भूतभविष्यत् कालयोः सुप्रसिद्धसञ्चित चलित कर्म रूपेण दृश्यते।

अस्माकं सर्वेषां दुःखानां मूलकारणं अज्ञानम् इति विषये अपि भारतीयदर्शनं सर्वसम्मतिम् अस्ति। जीवलोकस्य यथार्थस्वभावस्य, जगति वस्तुनां च अर्थात् अनित्यत्व अनात्मदुःखयोः विषये अज्ञानात् जीवः तान् नित्यं स्वरूपं सुखपूर्णं च इति व्यवहारं कर्तुं आरभते।

भारतीयदर्शने मनः अतीव महत्त्वपूर्णः तत्त्वः इति मन्यते मनसः केवलं चैतन्यस्य केन्द्रं न भवति। अपितु ज्ञान अनुभव इच्छा निश्चय मुक्ति प्रक्रियायां अपि महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहति। सांख्यः, योगः न्यायः, मीमांसा, वेदान्तः, बौद्धः, जैनः, चार्वाकदर्शनं इत्यादीनां भारतीयदार्शनिक परम्पराणां सर्वेषां मनसः स्वरूपं कार्य नियन्त्रणं च गहनताया चिन्तितम् अस्ति।

मनसः परिभाषा वा स्वरूपः - मनसः इन्द्रियाणामात्मनः सेतुः स्मृतः एतत् माध्यमं यस्य माध्यमेन बाह्यजगत् आगच्छन्ति सूचना आत्मनः प्राप्नोति।

न्यायदर्शने मनसः - गौतमः स्वस्य दर्शने सैः सैद्धान्तिक-द्रव्याणाम् अन्तः मनसस्य गणनां कृतवान् अस्ति। एते सैद्धान्तिकद्रव्याणि-आत्मा, शरीरं, इन्द्रियाणि, अर्थः, बुद्धिः मनः, प्रवृत्तिः, दोषः, भूतभावाः, परिणामः, शोकः, अपवर्गः च। यदि किञ्चित् सम्यक् पश्यामः तर्हि एते सर्वे एकादशः प्रमेयाः मानव्यक्तित्वे केन्द्रीकृताः सन्ति। सम्भवतः एतत् तथ्यं मनसि कृत्वा सूत्रकारः तान् एकस्मिन् स्थाने स्थापितवान् अस्ति। यतोहि गौतम दृष्ट्या मानव व्यक्तित्वसम्बद्धानां एतेषां सर्वेषां सैद्धान्तिकरूपानां सम्यक् ज्ञानं कृत्वा सत्यबोधः सम्भवति। तेन च केवलं निर्भयसिद्धिं लभते।

अतएव गौतमस्य दर्शनस्य आलोके मनसः प्रमेयस्य विद्यते। यतोहि अनुमानादि आधारेण तस्य ज्ञातव्यं भवति। परन्तु तत् सहकालं मनसः आत्मानि निवसन्तः सुखदुःखकामादिप्रत्यक्षज्ञानस्य प्रमाणं अपि। साधनमपि इत्यर्थः आत्मनः सुखदुःखकामादिगुण प्रतीतिसाधनम् मनसः कस्य आकारः अस्ति? किं च भौतिकं वा अभौतिकं वा अस्मिन् विषये अपि गौतमः स्वमतं प्रकटितवान् अस्ति। गौतमस्य मतेन नेत्रादिकस्य कस्यचित् एकस्य भूततत्त्वस्य उत्पादः मनः न गणयितुं शक्यते। अस्य कारणं स्पष्टं यत् चक्षुरादीनि पञ्च इन्द्रियाणि अस्मिन् आधारेण भिन्नः भिन्नः महाभूतानाम् उपजं मन्यते यतः तेभ्यः भूतविशेषस्य रूपगुणाः प्रकाशन्ते। मनसस्य सह एतत् न अस्ति तदा प्रश्नः उत्पद्यते तर्हि मनसः उत्पादकं कारकं किम् अस्ति? अस्मिन् विषये गौतमः वदति यत् मनः अभौतिकम् अस्ति। रूप-रसादयः सर्वे पदार्थाः मनसः एव भवन्ति मनसः एक अणुविशेषात् सृज्यते। एकस्मिन् समये बहुविधज्ञानानाम् उत्पत्तेः म कारणात् मनसि परमाणु परिमाणं एकता च सिद्धं भवति। अणुपरिमाणं शरीरे एकमेव च मनः गौतमेन वर्णितम्। यतोहि मनसः महता परिमाणस्य आधारः अस्ति तर्हि मनसस्य सर्वबाह्योन्द्रियाणां संयोगात् कारणात् अल्पकाले रूपादिविषयाणां सर्वेषां ज्ञानं लभते। अत एव मनसः परमाणु परिमाणस्य एव आधारः अस्ति। इति सिद्धम्।

योगदर्शने मनसः - योगदर्शनानुसारं मनसः प्रवृत्तीनां निरोधः योग एव 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' मनसः बुद्धेः अहंकारस्य च समूहः अस्ति। आत्मसाक्षात्कारः तस्य प्रवृत्तिनियन्त्रणमात्रेण सम्भवति। योगाभ्यासस्य मुख्यं उद्देश्यं मनः एकाग्रं शान्तं च भवति।

पतंजलि योगदर्शनं वस्तुतः सांख्यस्य ईश्वरवादी संस्करणम् अस्ति। अस्मिन् दर्शने स्वयमेव किमपि तत्त्वशास्त्रं नास्ति। अपितु संख्यायाः पञ्चविंशति तत्त्वानां सूचीयां ईश्वरं षड्विंशतितमं तत्त्वं योजयति।

पतंजलिस्य योगदर्शनः, द्रष्टा (आत्मा) वा दृश्यं (प्रकृतिलोकः) सम्पूर्णं सृष्टिं द्वयोः शब्दयोः अन्तः व्याप्तं करोति। केषुचित् स्थानेषु शब्दरूपे परिवर्तनं जातम् किन्तु मूलप्रत्ययः सांख्यदर्शनस्य एव वर्तते। अत्यन्तं सरलतया सृष्टिक्रमेण सांख्ययोगयोः किञ्चित् भेदः अस्ति। योगदर्शने महत्तत्त्वात् सृष्टेः रूपद्वयं व्याख्यायते- अहंकारं पञ्चतन्मात्रां च। सांख्यः केवलं महत्तत्त्वात् अहंकारस्य उत्पत्तिं व्याख्यायते शेष सम्पूर्ण विकासः सांख्य इव अस्ति।

पतंजलिः स्वस्य योगदर्शने मनस्य योगाभ्यासस्य केन्द्रबिन्दुः इति मन्यते। चित्तस्य भोगयोग्यं वस्तुषु अन्यतमं मन्यते। पतंजलिना एवं मनसः स्वयमेव कोऽपि स्पष्टपरिभाषां न दत्ता। किन्तु तस्य व्याख्याकाराः चित्तशब्देन मनसं बुद्धेः अवगमनं आवश्यकं मन्यन्ते। स्पष्टं यत् योगस्य मनः सांख्यस्य महत्तः अस्ति अहंकारः मनः च तस्यैव सृष्टिः भवति यथा सांख्ये। एव प्रकारेण योग दर्शनस्य दृष्ट्या त्रिगुणस्वभावात् प्राप्तेषु उत्पादेषु मनसः तृतीयस्तरस्य आगच्छति। महत्तः अविशेषं तन्मात्राः अविशेषाहंकारश्च उद्भवति। अहंकारस्य एकादश इन्द्रियाणि येषु मनः अपि अन्तर्भवति, ते तृतीयस्तरस्य उत्पादाः सन्ति सांख्यवत् योगोऽपि मनसादिः इन्द्रियाणि अनेन विश्वव्याख्यानविधिना अभौतिकं मन्यते। सांख्य इव योगः अपि मनसं संकल्पकम् इन्द्रियं मन्यते। मनसः स्वभावे योगस्य मौलिकदृष्टिः नास्ति इति स्पष्टम्।

वैशेषिकदर्शने मनसः - वैशेषिकदर्शनस्य प्रवर्तकः कणादः द्रव्यगणने षट् पदार्थानां विचारं कृतवान् अस्ति। पश्चात् वैशेषिकानां कणादस्य पदार्थसूच्याः अभावात् सप्तमं पदार्थं स्वीकृतवान्। डॉ० राधाकृष्णनस्य मते वैशेषिकेन पदार्थानां षट् प्रकारेषु वर्गीकरणं कृतम् अस्ति। तदनुसारं द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेष इत्यादयः षट् पदार्थाः सन्ति। तिन सह सप्तमी पदार्थाभावः परवर्ती वैशेषिकानां यथा- श्रीधरः उदयनः, शिवादित्यं च योजितः अस्ति। वैशेषिकस्य सप्तद्रव्येषु 'द्रव्यं' एव पिवोत्वद्रव्यम् अस्ति अन्ये- द्रव्यः, गुणः, कर्म, सामान्यः, विशेषः, समवायः, अभावः अस्मिन् आश्रिताः एतत् तथ्यं मनसि कृत्वा वैशेषिकानां द्रव्यस्य गुणः कर्मः च आश्रयं इति परिभाषितं करोति द्रव्याणां गणनां कुर्वन् कणाद इत्यनेन पृथिवी, जलं, प्रकाशः, वायुः आकाशः, कालः, दिक् (अन्तरिक्षः), आत्मा, मनः इति नव पदार्थाः

वर्णिताः सन्ति। द्रव्यत्वेन मनसः, संख्या, परिमाणं, पृथक्त्वं, संयोगः, विभागः, द्रव्यस्य बलं, वेगः च इत्यादीनां गुणानाम् आश्रयः कारणं वा भवति।

कणादस्य गणनायाम् रोचकं विषयः अस्ति यत् वैशेषिकदर्शने परिगणितेषु नवद्रव्येषु मनसः तादृशः एक पदार्थः अस्ति। यत् लेखकेन इन्द्रियाणि अपि मन्यते। मनसः इन्द्रियरूपं कस्मिन् पृष्ठ भूमितः स्वीकारणीयम् आसीत्। अस्य विषये वयं अग्रे चर्चा करिष्यामः। अस्मात् पूर्वं अस्माभि एतत् द्रष्टव्यम्। केन प्रमाणेन मनस नाम्ना द्रव्यस्य अस्तित्वं सिद्धम् भवति। मनस् च परमाणु रूपं कर्मरूपं वा किम् एषः मनसः महाप्रमाणस्य किम् अणुप्रमाणः इत्यादयः कणादस्य मते मनसद्रव्यस्य अस्तित्वे अनुमान प्रमाणं अस्मान् साहाय्यं करोति। मनसस्य अनुमाने कणादः आत्मा इन्द्रियाः विषयस्य च सामीप्यम् विचारयति स्म अपि क्वचित् ज्ञानस्य सत्त्वं कदाचिद् भावश्च मनोलिंगम् मन्यते। आत्मा इन्द्रियाणि विषययोः अस्य परस्परं सङ्गतिः संवेदनायः पर्याप्तः भव एते त्रयः परस्परं समीपे एव तिष्ठन्ति तर्हि संवेदनाभावं प्रश्नः न उत्पद्यते। यदि इन्द्रियाणाम् आत्मनः च संसर्गहानिकारणात् संवेदनाभावः इति मन्यते इदमपि निराधारं यतः आत्मा सह संसर्गहानिप्रश्नः न उद्भवति। एतेन चतुर्थं यन्त्रमपि संवेदनप्रक्रियायां भागं गृह्णति इति सिद्धं भवति। तत् चतुर्थं यन्त्रं वैशेषिकदर्शने मनसः इति उच्यते।

सांख्यदर्शने मनसः - सांख्यदर्शने मनसः स्वाभाविकतत्त्वं मन्यते। बुद्धेः अधः कार्यं करोति, इन्द्रियाभ्यः सूचनां प्राप्य बुद्धिं प्रति प्रेषयति। अत्र मनसः निर्जीवतत्त्वत्वेन मतम् परन्तु तस्य कार्यं अत्यन्त महत्त्वपूर्णं भवति यतः सः एव सुखं दुःखं च अनुभवति।

सांख्यदर्शने मानवव्यक्तित्वस्य विश्वस्य विकासस्य प्रतिनिधिसृष्टिः इति मत्वा तस्य विश्लेषणं कृतम् अस्ति। कपिलस्य अस्य दर्शनानुसारं सृष्टेः मुख्यौ बिन्दुद्वयं अस्ति- पुरुषः प्रकृतिश्च। पुरुषो वा आत्माचैतन्यः अस्ति बहूनां च अस्ति। सः स्वभावतः गुणत्रयविनिर्मुक्तः अस्ति। अस्य न उत्पादः अस्ति न च विनाशः। अस्य प्रकृतिः विपरीतम् अस्ति। प्रकृतिः अचेतनः अर्थात् निर्जीवः अस्ति। जगतः सर्वेषां प्रकटद्रव्यरूपानाम् उत्पत्तिः इति दार्शनिकपरिकल्पनां अस्ति। सः त्रिविधः अस्ति। निरन्तरः सक्रियः अस्ति। वस्तुतः व्यक्तरूपानां एक अव्यक्तं संयोगः स्थितिः अस्ति। त्रिगुणा निर्जीवस्वभावः एव शाश्वतः अस्ति। परन्तु निरन्तर अनित्यं द्रव्यरूपं जनयति। सांख्यदर्शनस्य अनुसारं प्रकृतेः विकासक्रमः एव रूपेण वर्णितः अस्ति। मूलप्रकृत्याः

महतात् (बुद्धिः) तत्त्वं, महततत्त्वात् अहंकार, अहंकारात् एकादश इन्द्रियात् वा स्थूलतत्त्वानां पञ्चतन्मात्राभ्यां च पृथिवी, जलं ज्योतिः, वायुः, आकाशः पञ्च महातत्त्वानि विकसन्ति।

वेदान्तदर्शने मनसः - वेदान्तदर्शने मनसः मायायाः भागः इति मन्यते यत् आत्मनं लोकेन सह संयोजयति यावत् मनः चपलं तिष्ठति तावत् आत्मा तस्य यथार्थं स्वरूपं ज्ञातुं न शक्नोति मन एव मनुष्याणां कारण बन्धमोक्षयो।

उपनिषद् विधास्य एकात्मवादस्य सिद्धान्तं प्रस्तावयति वेदान्तदर्शनं अन्ततः “ब्रह्मा सत्यं जगमिथ्या” गन्तव्यस्थाने एव स्थगयति। एतादृशदर्शनस्य आलोके जगतः वस्तुनिष्ठव्याख्यायाः कः प्रश्नः उत्पद्यते? यतोहि सः मूलतः जगतस्य संरचनात्मकं अस्तित्वं नकारयति। अतः एव वेदान्ते सृष्टिः यथा व्याख्यायते। भौतिकदृष्ट्या काल्पनिकता एव अस्ति। तदापि च तेनैव दृष्ट्या चेतनात्मनातिरिक्तस्य जगतः वस्तुनिष्ठं भौतिकं अस्तित्वं कथं सिद्धम् कर्तव्यम्? तदापि वेदान्तेन अन्येषां भौतिकवादीनां अभौतिकवादीनां च दर्शनानां सैद्धान्तिक चुनौत्यस्य उत्तरं दातव्यम् अस्ति अन्यथा सः रिक्तम् कल्पनामात्रं तिष्ठति दार्शनिक- क्षितिजे च तस्य अस्तित्वं निवर्तते।

मीमांसादर्शने मनसः - जैमिन्याः मीमांसादर्शने सांख्य न्याय-वैशेषिकावत् सृष्टेः तत्त्वमीमांसा न प्रस्तुतं भवति। एतत् मुख्यतया वैदिकसंस्कारस्य दर्शनम् अस्ति। वेदानां च नित्यत्वं तत् स्व-प्रामाण्यं च प्रस्तावयति। दर्शनशास्त्रस्य रुसीविद्वानः श्रौरवात्सकी इत्यस्यः मते- “मीमांसका पुरातनस्य ब्राह्मणयज्ञधर्मस्य अतीव कट्टर- धर्मशास्त्रज्ञः आसीत्। सः यज्ञव्यतिरिक्तविषये वादविवादस्य कठोरविरोधी आसीत्।”

मीमांसायाः प्रवर्तकः जैमिनि यज्ञविरोधिनां बौद्धं विरोधिभ्यः वैदिकसंस्कारस्य रक्षणं कर्तुम् इच्छति स्म। अतः वेदानां स्वतः सिद्धत्वसिद्धान्तस्य प्रस्तावनाय मीमांसासूत्रस्य रचितवान्। समग्रतया मीमांसकानां कार्यं अन्यदर्शनानां तानि प्रत्ययानि स्वीकुर्वन्तु ये वैदिकयज्ञधर्मस्य विरुद्धाः न आसन्। एतत् च मुख्यं कार्यं आसीत्। यत् अन्येषां कठोरवादैः उद्दीयन्ते स्म। एतदेव कारणं यत् जैमिन्याः मीमांसादर्शने ईश्वरस्य अवधारणां निराकरोति। यतोहि तत् स्वीकारेण वेदानां उपरि स्वामित्वं प्रतिष्ठितम् यत् तेषां इष्टं नासीत् आत्मनः अस्तित्वं तु स्वीकुर्वति यतः तेन कारणेन स्वर्गः नरक संकल्पनाधारितः अस्ति। वैदिकसंस्काराः निरन्तरं भवितुं शक्नुवन्ति

स्मा वेदः स्वयमेव ज्ञानरूपः अस्ति। मीमांसस्य मते ज्ञानं परमं आत्मपूर्णं च प्रमाणम् अस्ति। तस्य प्रमाणार्थं विषयं इन्द्रियादीनां कश्चित् साधनानां आवश्यकता नास्ति। मीमांसकस्य ज्ञाने स्वतः प्रतिबिम्बितम् अस्ति।

बौद्धदर्शने मनसः - मनसः सर्वकर्मणां मूलम् यदि मनः शुद्धं तदा कर्माणि अपि शुभानि भविष्यन्ति।

बौद्धदर्शनस्य केन्द्रबिन्दुः शरीर रचनाशास्त्रम् अस्ति। गौतमबुद्धः उपनिषददर्शने प्रस्ताविते शाश्वतस्थिरचेतनात्मसिद्धान्ते जीवनस्य सर्वदोष- बीजं दृष्टवान्। तस्य एषः प्रत्ययः सम्भवतः तस्ययुगस्य सामाजिकपरिस्थितौ सर्वथा उपयुक्तः आसीत् उपनिषदानाम् आत्मावादः वदन्ति- “आत्मनस्तु कामायसर्वं प्रियं भवति” आत्मानः कामाय सर्वप्रियम् भवति याज्ञवल्क्य अस्मिन् आत्मवादीदर्शने व्यक्तित्वस्य स्वार्थस्य प्रबलः गन्धः अस्ति। यथा एव प्रतिपादितम् अस्ति। तथैव दृश्यते पुरुषस्य भार्या, पुत्रादयः सर्वे आत्मस्वार्थकारणात् प्रियाः भवति। सम्भवतः सम्पूर्णः यज्ञवैदिकसंस्कारः प्रतिवादस्य सिद्धान्ते निहितस्य व्यक्तिवादी आत्मसिद्धि- दर्शनस्य आधारेण स्वर्गप्राप्तेः इच्छायाः च आधारेण वर्तते। अतः गौतमबुद्धस्य दर्शने मूलतः आत्मनः अस्तित्वस्य प्रत्यक्षः आक्रमणः भवति। आत्मनः शाश्वतां खोखला इति सिद्धयितुं गौतमबुद्धः तार्किकपद्धत्या नित्यवादस्यैव नाशं कृतवान्। तस्य दर्शनस्य प्रत्ययसमुत्पादवादः, क्षणभंगुरवादः इत्यादीनां सर्वेषां सिद्धान्तानां पृष्ठे अनित्यत्वस्य अवधारणां निहितम् अस्ति।

जैनदर्शने मनसः - जैनदर्शने मनः कर्मबन्धः मोक्षमार्गः इति वर्णितः अस्ति। वेदविरोधात् नास्तिकदर्शनवर्गे गणनीयः जैनदर्शनं आत्मनः अस्तित्वं स्वीकुर्वति। जैनदर्शनं आत्मनं शाश्वतं प्रमातां च मन्यते। अयं आत्मा जैनदर्शनस्य चिन्तनस्य केन्द्रः अस्ति। यत् बौद्धदर्शनस्य सर्वथा विपरीतदर्शनम् अस्ति। आत्मनः कैवल्यरूपं प्राप्तुं जैनदर्शनस्य मोक्षः अस्ति। तस्य प्रत्यक्षः अर्थः अस्ति। बाह्यवस्तूनाम् संसर्गजन्यः अज्ञानं आवरणस्य बन्धने मुक्तत्वं भवितुं। जैनदर्शनस्य आत्मा भौतिक नास्ति। सः एकं अभौतिकं सत्ताः अस्ति। यः विमुः (आयामः) नास्ति। आणविक-प्रमाणस्य न अपितु मध्यमप्रमाणस्य भवति। अन्येषु शब्देषु तस्य परिमाणं यस्मिन् शरीराधिष्ठाने (अवस्थायाः) निवसति। आधारेण भवति। एव प्रकारेण शरीरवत् सः संकोचः विकसितः भवति। आत्मनः परमं उद्देश्यं स्वयमेव जीवलोके विभिन्न- कैवल्यरूपे आत्मनः प्राप्तव्यम् एषाः मुक्तिः अस्ति। अस्मिन् भागे सांख्यदर्शनस्य

समीपस्थम् अस्ति। भारतीय दर्शने मनः आत्मनः शरीरस्य च संयोजकः इति मन्यते न केवलं विचाराणां इन्द्रियज्ञानस्य च केन्द्रं अपितु बन्धमोक्षयोः कारणं अपि अस्ति।

सन्दर्भ ग्रंथः सूची

1. पाश्चात्यदर्शन - चन्द्रधर शर्मा, चौखम्बा संस्कृत सीरीज़, वाराणसी
2. भारतीयदर्शनसार - संस्कृत गंगा, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी
3. समकालीन पाश्चात्य दर्शन - प्रो० नित्यानन्द मिश्र, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी
4. भारतीयम् दर्शनम् - शशि प्रभा कुमार, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी
5. अथर्ववेदम् - दयानन्द भाष्य, आर्यसमाज स्थापना शताब्दी प्रकाशन, विक्रम 2039
6. जैन धर्मम् - कैलाश चन्द्र शास्त्री, भा०दि० जैन संघ, मथुरा, 1948
7. जैनअर्हतः - प्रदीप कुमार जैन, राहुल पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली-110052
8. जैमिनी सूत्रम् - पं० श्री सीतारामशर्मा कृत, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी।
9. न्यायसूत्रम् - गौतम सम्पादक- नारायण मिश्र, प्रकाशक- काशी संस्कृत ग्रन्थमाला 43, वाराणसी 1970
10. न्याय भाष्यम् - वात्स्यायन, सम्पादक- नारायण मिश्र, काशी संस्कृत ग्रन्थमाला 43, वाराणसी 1970
11. न्यायदर्शनम् - वात्स्यायन भाष्य, गौतम कृत, सम्पादक- स्वामी द्वारिका दास शास्त्री, प्रकाशक- बौद्ध भारती, वाराणसी-1
12. न्यायवार्तिकम् - उद्योतकराचार्य, सम्पादक- विन्ध्येश्वरी प्रसाद द्विवेदी, विब्योलिका इण्डिका, कलकत्ता 1887
13. बौद्ध दर्शन मीमांसा - बलदेव उपाध्याय, प्रकाशक- चौखम्बा विद्या भवन, बनारस, संस्करण 3, 1978
14. ब्रह्मसूत्र-विद्योदयभाष्यम् - उदयवीर शास्त्री, विरजानन्द वैदिक संस्थान, गाजियाबाद
15. भारतीय दर्शन (प्रथम खण्ड) - डॉ० राधाकृष्णन, राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली-6, संस्करण-2, 1969